

Пономаренко Юрій Анатолійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: ponomarenko_yuriy@ukr.net
ORCID 0000-0002-1030-1072

doi: 10.21564/2414–990x.149.199986
УДК 343.2.01 (477)

ВИДИ ЗАСОБІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Проведено критичний аналіз наукових поглядів на класифікацію засобів кримінального права, виявлено випадки неповноти та непослідовності таких класифікацій. Обґрунтовано поділ усіх засобів кримінального права на засоби-установлення та засоби-діяння, показано значення і можливості подальшого розвитку цієї класифікації.

Ключові слова: засоби кримінального права; кримінальна відповідальність; покарання; інші заходи кримінально-правового характеру; звільнення від кримінальної відповідальності; звільнення від покарання.

Пономаренко Ю. А., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры уголовного права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: ponomarenko_yuriy@ukr.net ; ORCID 0000-0002-1030-1072

Виды средств уголовного права

Осуществляется критический анализ высказанных в литературе взглядов на классификацию средств уголовного права, выявлены случаи неполноты и непоследовательности таких классификаций. Обосновывается деление всех средств уголовного права на средства-установления и средства-деяния, показано значение и возможности дальнейшего развития этой классификации.

Ключевые слова: средства уголовного права; уголовная ответственность; наказание; иные меры уголовно-правового характера; освобождение от уголовной ответственности; освобождение от наказания.

Постановка проблеми. Ті явища правової дійсності, які сьогодні прийнято іменувати правовими засобами, наука кримінального права осмислювала споконвіку. Дослідження ж їх якраз в інструментальному аспекті, саме як кримінально-правових засобів, має відносно недавню традицію, адже й загальнотеоретичні дослідження цього феномену розпочалися у правознавстві лише з кінця ХХ ст. Тому не буде перебільшенням стверджувати, що на теперішньому

етапі розвитку нашої кримінально-правової науки інструменталістські дослідження кримінально-правових засобів перебувають ще на початкових стадіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Водночас сучасна українська кримінально-правова думка чималу увагу приділяє проблемам класифікації, систематизації та іншим способам упорядкування кримінально-правових засобів. Цим питанням присвятили свої роботи Т. Ю. Адріанова (Т. Yu. Adrianova), В. В. Буга (V. V. Buha), Г. С. Буга (H. S. Buha), Є. М. Вечерова (Ye. M. Vecherova), О. А. Винник (O. A. Vynnyk), Т. О. Гончар (T. O. Honchar), І. М. Горбачова (I. M. Horbachova), М. М. Горбунов (M. M. Horbunov), О. О. Дудоров (O. O. Dudorov), О. В. Козаченко (O. V. Kozachenko), О. П. Кубинська (O. P. Kubynska), Н. А. Орловська (N. A. Orlovska), П. В. Пекар (P. V. Pekar), З. М. Сюсюкало (Z. M. Siusiukalo), М. І. Хавронюк (M. I. Khavroniuk), Д. В. Ягунов (D. V. Yahunov), С. С. Яценко (S. S. Yatsenko), А. М. Ященко (A. M. Yashchenko) та інші дослідники. Порівняльний і критичний аналіз висловлених ними суджень буде здійснено нижче.

Мета цієї статті – розроблення теоретичної моделі упорядкування окремих видів засобів кримінального права, обґрунтування пошуку нових, удосконалення чи критичної оцінки необхідності існуючих кримінально-правових засобів, вивчення реальної чи потенційної їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. Вочевидь, що такі дослідження можуть здійснюватися лише на базі попереднього структурування як досліджуваних кримінально-правових засобів, так і накопиченого обсягу знань про них, що передбачає не лише встановлення особливостей та відмінностей між юридичними властивостями окремих видів таких засобів, а й протиставлення і чітке розмежування між собою тих із них, у яких такі властивості є різними. І саме на такі відмінні властивості й звертають увагу ті українські дослідники, які вивчають сукупність кримінально-правових засобів, передбачених чинним кримінальним законодавством України, та ставлять перед собою завдання упорядкувати їх: принаймні, класифікувати, а в окремих випадках – і знайти у цієї сукупності системоутворюючі ознаки.

Найперші спроби упорядкування системи кримінально-правових засобів в Україні збіглися у часі зі світовою тенденцією до т. зв. «двоколіїності» (чи навіть «багатоколіїності») кримінального права. Зароджена у кримінальному законодавстві Німеччини ще першої половини ХХ ст. «двоколійна» система, за якої поряд з покараннями за вчинення злочинів передбачалося застосування також заходів безпеки [11, с. 106], ця тенденція на зламі ХХ–ХХІ століть поширилася на кримінальне законодавство переважної більшості європейських країн. Приблизно в той же самий час вона стала й надбанням вітчизняної науки кримінального права, яка, творчо розвиваючи її, почала віднаходити серед кримінально-правових засобів і третю, і четверту, а інколи й більшу кількість «колій» кримінального права.

Безумовно, «коліїне» упорядкування кримінально-правових засобів не лише відіграло свою позитивну роль у наближенні української кримінально-

правової науки до дослідження світових тенденцій розвитку кримінального законодавства, а й певним чином прислужилося поясненню відмінностей між різними групами таких засобів. Проте, будучи проявом лінійних класифікацій, йому не вдалося уникнути проблем, що традиційно властиві таким класифікаціям. Відомо, що вони на відміну від дихотомічних завжди особливо актуалізують питання визначення їхнього критерію та скінченність поділу за ним, а також ставлять перед дослідником завдання, з одного боку, повністю охопити усі явища тієї групи, що піддана класифікації, а з іншого – чітко розмежувати між собою явища, що відносяться до різних класифікаційних груп. І дійсно, класифікації кримінально-правових засобів за «коліями» кримінально-правового впливу страждають двома серйозними вадами. Першою з них є відсутність чіткого окреслення кола тих кримінально-правових засобів, які розподіляються за такими «коліями». У результаті в багатьох випадках ціла низка кримінально-правових засобів (зокрема, судимість, заходи, що застосовуються замість покарання при умовному звільненні від нього та деякі інші) залишалася поза тією чи іншою колією. В інших же випадках до кримінально-правових «колій» включалися засоби, кримінально-правова природа яких викликає істотні сумніви (наприклад, запобіжні заходи чи заходи реституції). Другою вадою, що традиційно властива багатьом випадкам лінійних класифікацій, стала відсутність чіткого критерію розподілу кримінально-правових засобів між окремими «коліями». Це потягло за собою те, що одні й ті ж самі засоби у різних авторів відносилися до різних класифікаційних груп. Такий стан справ у класифікації кримінально-правових засобів, безумовно, не може задовольняти потреби ні науки кримінального права, ні практики кримінального законотворення, а тому вимагає вироблення інших, нелінійних підходів до їх класифікації.

Розуміння цього обумовило започаткування у нашій кримінально-правовій літературі пошук сутнісних відмінностей між окремими групами кримінально-правових засобів. Ці відмінності здебільшого знаходилися у характерові впливу тих чи інших засобів на правовий статус особи, що вчинила кримінальне правопорушення чи в окремих випадках – суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під окремі ознаки кримінального правопорушення, проте не є ним. При цьому одні автори цю відмінність вбачають у тому, чи є такі засоби заохочувальними або примусовими; інші ж на чільне місце ставлять каральний або некаральний зміст відповідних засобів.

Зокрема, О. В. Козаченко вбачає класифікаційний критерій для засобів кримінального права в особливостях поєднання примусу та заохочення при застосуванні того чи іншого кримінально-правового засобу (в його термінології – заходу кримінально-правового впливу). Залежно від цього критерію згаданий автор поділяє їх усі на дві групи: заохочувальні та примусові. Заохочувальні кримінально-правові заходи, на його думку, – це система «прийомів і способів впливу на поведінку особи, яка вчинила злочин (кримінальний проступок), з метою спонукання її до соціально позитивної поведінки шляхом пом'якшення або відмови від застосування примусового кримінально-правового

впливу, за виключенням заходів, компенсаційного характеру. Серед значної кількості заохочувальних кримінально-правових норм особливу групу складають ті, якими регулюється застосування певних прийомів і способів правового впливу, а саме звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування» [6, с. 36]. У свою чергу примусові кримінально-правові засоби О. В. Козаченко поділяє на дві підгрупи: каральні та інші, тобто позбавлені мети кари. До перших він відносить: засудження з подальшим звільненням від призначення покарання, покарання і судимість [6, с. 37]. До інших, некаральних, засобів О. В. Козаченко відносить: примусові заходи медичного характеру; примусове лікування; «спеціальні кримінально-правові заходи, до яких слід віднести спеціальну конфіскацію та позбавлення спеціального права, які застосовуються судом із метою попередження можливості вчинення діяння у майбутньому». На думку цитованого автора, «окрему (і, вочевидь, також некаральну – Ю. П.) групу примусових кримінально-правових заходів утворюють: примусові заходи виховного характеру...; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб...» [6, с. 37]. Попри задекларований поділ усіх кримінально-правових засобів на дві групи (заохочувальні та примусові), О. В. Козаченко називає ще й третю їх групу: «так звані нетрадиційні заходи, особливість яких полягає в тому, що вони передбачені актами іншої (не кримінально-правової) галузевої належності: компенсаційні кримінально-правові заходи, під якими слід розуміти примусові заходи індивідуального характеру, які застосовуються в судовому порядку з метою усунення заподіяної шкоди, відшкодування завданих збитків або відновлення порушених прав...; превентивні кримінально-правові заходи ... [які здійснюються] стосовно осіб, які відбули покарання до зняття або погашення судимості, з метою попередження вчинення вказаними особами злочинів; заходи забезпечення виконання нормативно визначених обов'язків, які покладаються на особу у зв'язку з учиненням нею кримінального правопорушення» [6, с. 37–38].

Запропонований О. В. Козаченком поділ кримінально-правових засобів на заохочувальні та примусові, безперечно, відображає різний характер впливу окремих з таких засобів на правовий статус особи, яка вчинила кримінальне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння, що підпадає під його ознаки, проте не є ним. Зокрема він враховує те, що окремі з таких засобів спрямовані на обмеження тих чи інших елементів цього правового статусу, інші ж – або тягнуть за собою неможливість таких обмежень, або, принаймні, пом'якшують ці обмеження. Це дає змогу не лише оцінити характер впливу різних кримінально-правових засобів на правовий статус особи, а й диференціювати підстави їх застосування, оцінити ефективність та спрогнозувати кримінально-правові, загальноправові, а так само й загальносоціальні наслідки використання окремо тих засобів, які автором називаються заохочувальними, і тих, які ним віднесені до примусових.

Водночас складнощі і неоднозначності з позиціонуванням окремих кримінально-правових засобів при їх класифікації на заохочувальні та примусові

спричинили потребу у виділенні третьої групи засобів для тих, які не можуть бути охоплені названими двома. Дійсно, примус і заохочення є парними категоріями не лише правознавства, а й в загальному розумінні, тож як такі широко використовуються в науці управління і в самій управлінській діяльності. У матеріальному ж кримінальному праві, що є галуззю публічного права [2, с. 47–50] (й, більше того, становить чи не найбільш чистий, рафінований зразок публічного права в нашій правовій системі) із його імперативним методом правового регулювання [8, с. 67; 9, с. 20], що обумовлює «такі характерні ознаки (кримінального права – Ю. П.), як: юридична нерівність сторін, підпорядкованість однієї сторони іншій, субординаційність їх відносин; наявність єдиного центру регулювання – держави з винятково юридичною формою кримінально-правових норм – закону; підпорядкування поведінки владної сторони принципу «дозволено тільки те, що передбачено законом» тощо» [1, с. 83], примус стає не просто одним із методів регуляторного впливу на предмет кримінально-правового регулювання, а входить до змісту усіх кримінально-правових засобів. Усе кримінально-правове регулювання здійснюється державою у примусовому порядку, який в окремих випадках може враховувати інтереси й побажання інших суб'єктів, до певної міри слідувати їм (але тільки там і тоді, де й коли вони співпадають з інтересами самої держави у кримінально-правовому регулюванні), але не може підмінятися, коригуватися чи скасовуватися залежно від волі інших суб'єктів (якщо така воля не співпадає з державною). Все, що здійснює держава у сфері кримінально-правового регулювання, вона здійснює виключно у примусовому порядку. Сказане повною мірою стосується й застосування тих кримінально-правових засобів, що їх деякі автори відносять до так званих заохочувальних, як-то: звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, дострокове зняття судимості тощо. І ці засоби, й подібні до них, і будь-які інші кримінально-правові засоби держава застосовує виходячи виключно з власного розуміння мети та завдань кримінального права, не погоджуючи їх застосування з іншими суб'єктами кримінально-правових відносин. Хоча при цьому вона й пов'язує застосування саме таких засобів із певною соціально схвалюваною поведінкою таких суб'єктів, передусім – особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Дійсно, для того, щоб, наприклад, бути звільненою від кримінальної відповідальності, особа, як правило, повинна вчинити певні соціально корисні, схвалювані, прийнятні діяння (так звана позитивна посткримінальна поведінка). Для підтвердження добровільності такої поведінки й розуміння особою її кримінально-правових наслідків КПК України встановлює, що закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності «не допускається, якщо підозрюваний, обвинувачений проти цього заперечує» (ч. 8 ст. 284). Адже заперечення такої особи свідчитиме, зокрема, про те, що її дійове каяття не було щирим, як того вимагає ст. 45 КК України, або що її позитивні посткримінальні діяння не були добровільними, як того вимагають

приписи статей Особливої частини КК України про спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 110², ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 2 ст. 255 та ін.). Але в будь-якому разі такі особи, як і будь-хто інший, повинні підкоритися рішенням держави чи то про звільнення від кримінальної відповідальності, чи то про звільнення від покарання, чи то про призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, чи будь-якого іншого подібного. Про примусовий характер застосування так званих «заохочувальних» кримінально-правових засобів свідчить хоча б ще й те, що невиконання законного й обґрунтованого рішення держави про їхнє застосування так само тягне кримінальну відповідальність, як і невиконання законного та обґрунтованого рішення про застосування «примусових» кримінально-правових засобів.

З огляду на специфічність предмета та методу кримінально-правового регулювання і саме так зване кримінально-правове «заохочення» є суттєвою мірою специфічним. На відміну від заохочення в інших галузях права (цивільному, адміністративному, трудовому тощо), яке, як правило, полягає у наданні заохочуваному суб'єктові певних додаткових прав, розширенні чи полегшенні можливостей реалізації його суб'єктивних прав чи законних інтересів, моральному чи матеріальному відзначенні його заслуг і тому подібних акціях, кримінально-правове «заохочення» таких форм прояву не має. У кримінальному праві заохочення проявляється через незастосування або застосування у зменшеному, пом'якшеному обсязі тих видів чи обсягів обмежень у реалізації прав чи свобод, які могли б бути застосовані до особи за інших обставин. І саме через відмову у застосуванні передбачених законом правообмежень, а не через розширення наявного обсягу прав, держава й стимулює особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, до позитивної посткримінальної поведінки чи інших соціально схвалюваних активностей. І в разі їх наявності держава в примусовому для такої особи порядку у визначених кримінальним законом випадках або відмовляється від застосування до неї правообмежень, або ж застосовує їх у зменшеному, пом'якшеному обсязі. Але й відмова від застосування, й застосування у зменшеному обсязі у будь-якому разі мають обов'язковий для особи характер і гарантуються примусовою силою держави.

Таким чином, оскільки усі кримінально-правові засоби застосовуються до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у примусовому порядку, поділ їх на примусові, заохочувальні та інші категорії за цим класифікаційним критерієм не може бути підтриманий. З огляду на це слід звернути увагу на розвиток у літературі інших підходів до визначення класифікаційного критерію щодо кримінально-правових засобів, прибічники яких цей критерій віднаходять поза зв'язком із примусовим характером застосування таких засобів.

Зокрема, певного поширення набули класифікації кримінально-правових засобів за критерієм наявності або відсутності у них каральних властивостей на дві групи: каральні та некаральні. При цьому попри одноманітність у застосованому критерії і класичну дихотомію поділу, вченим не вдалося досягнути однастайності в окресленні виділених ними класифікаційних груп. Так, якщо

Є. М. Вечерова [4, с. 6] та З. М. Сюсюкало [10, с. 237] до каральних засобів відносять власне покарання як таке, то А. М. Ященко у цій групі виділяє дві самостійні підгрупи засобів (у його термінології – заходів кримінально-правового характеру): 1) види кримінальних покарань (ст. 51 КК України); 2) види покарань, які реалізуються через його пом'якшення або заміну (ч. 3 ст. 74, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62, ст. 88 тощо) [12, с. 41]. Ще далі йде Т. О. Гончар, яка стверджує, що «каральні заходи кримінально-правового впливу на злочинність реалізуються за допомогою призначення покарання певного виду та розміру, яке тягне за собою судимість, та спеціальної конфіскації, яка передбачена у санкціях деяких норм Особливої частини Кримінального кодексу України» [5, с. 111]. На час опублікування цитованим автором своєї позиції спеціальна конфіскація справді передбачалася у санкціях окремих статей Особливої частини КК України, але вона ніколи не вводилася до системи покарань.

Не є однастайними погляди прибічників цієї класифікації й стосовно виділеної ними групи некаральних засобів кримінального права. Так, Є. М. Вечерова загалом стверджує, що некаральний кримінально-правовий вплив здійснюється у формі різноманітних передбачених законом видів звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання [4, с. 6, 11], хоча й виводить узагалі за межі кримінально-правових засобів (в її термінології – заходів кримінально-правового впливу) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) та у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України), від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності обвинувального вироку (ст. 80 КК України) і звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування (ст. 85 КК України), оскільки вони, на її переконання, не відповідають «активному характеру кримінально-правового впливу» [3, с. 37].

Натомість Т. О. Гончар та А. М. Ященко вказані види звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання відносять до некаральних кримінально-правових засобів. Але при цьому вони цю групу засобів поділяють на дві підгрупи: засоби, що пов'язані з реалізацією кримінальної відповідальності, і засоби, не пов'язані з нею. Найбільш детально зміст цієї підгрупи визначає А. М. Ященко, який до першої відносить: 1) заходи заохочення (стимулювання) позитивної постзлочинної поведінки (ч. 4 ст. 74, статті 75–79, 81, 104, 107 КК України...); 2) заходи, засновані на гуманістичних засадах та недоцільності здійснення кримінального провадження (ч. 2 ст. 74, ч. 5 ст. 74, статті 83, 84, 85–87, 106 КК України); 3) заходи безпеки – примусові заходи медичного характеру, що застосовуються замість покарання або разом із ним (ст. 20, п. 2, 3 ч. 1 ст. 93 КК України); примусове лікування, що застосовується разом із покаранням (ст. 96 КК України); 4) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються замість покарання або разом із ним (ст. 105 КК України); 5) заходи відновного характеру – спеціальна конфіскація (ст. 96¹, 96² КК України); 6) судимість (статті 88–91 КК України); 7) заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб [12, с. 41–42]. До другої

групи некаральних заходів А. М. Яценко відносить ті, які, на його думку, реалізуються поза межами кримінальної відповідальності, а саме: 1) заходи заохочення (стимулювання) позитивної постзлочинної поведінки та суспільно корисних вчинків (ст. 17, частини 1 і 2 ст. 31, статті 36–43, 44–47, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114 КК України та ін.; 2) заходи, що засновані на гуманістичних засадах та недоцільності здійснення кримінального провадження (статті 48, 49, 106 КК України); 3) заходи безпеки – примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до неосудних (ч. 2 ст. 19, п. 1 ч. 1 ст. 93 КК України); 4) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України) та до особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК України); 5) заходи, засновані на недоцільності здійснення кримінального провадження щодо юридичних осіб (ст. 96⁵ КК України)» [12, с. 41–42]. У більш узагальненому вигляді, але таку ж за змістом класифікацію некаральних кримінально-правових засобів пропонує і Т. О. Гончар [5, с. 111].

Класифікація кримінально-правових засобів на каральні та некаральні, переконані, є однією з найбільш принципових і значимих для сучасного кримінального законодавства. Адже загальним трендом його розвитку у багатьох європейських країнах, у тому числі й в Україні, стало, як уже зазначалося вище, запровадження і широке використання інших, окрім покарання, засобів реагування на кримінальні правопорушення. При цьому такі засоби часто мають об'єктом свого впливу ті ж самі суб'єктивні права чи свободи людини, що й покарання. Зокрема, право людини на особисту свободу підлягає обмеженню як при призначенні окремих видів покарань (арешт, позбавлення волі на певний строк чи довічно), так і при застосуванні деяких передбачених кримінальним законом засобів, що не є покаранням (наприклад, примусових заходів медичного характеру, що пов'язані з госпіталізацією до закладу з надання психіатричної допомоги). Так само і право власності може бути обмежене як при призначенні покарання (наприклад, штрафу чи конфіскації майна), так і при спеціальній конфіскації, що не є покаранням (а саме, коли йдеться про конфіскацію належного особі на праві власності майна, що призначалося (використовувалося) для схиляння іншої особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення чи було підшукане, виготовлене, пристосоване або використане як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення). Саме тому віднайдення карального змісту в окремих засобах тільки й зможе відокремити їх у самостійну групу покарань, відмінну від інших груп кримінально-правових засобів, які хоч і спрямовані проти тих же суб'єктивних прав чи свобод людини, проте не володіють таким (каральним) змістом.

Проте віднаходити таку каральну властивість можна лише після попереднього звуження кола кримінально-правових засобів шляхом окреслення тих із них, у яких вона потенційно може бути наявною. Адже ні призначення певного кримінально-правового засобу, ні звільнення від нього, ні заміна

одного кримінально-правового засобу іншим самі по собі, як такі не володіють ні каральними, ні некаральними властивостями. Такими властивостями можуть володіти чи не володіти ті засоби, які, відповідно, призначаються, чи від яких особа звільняється, чи які замінюються один іншим. Але ж і ті кримінально-правові засоби, які підлягають призначенню (чи від яких можна бути звільненим, чи які можуть бути замінені), і саме їхнє призначення, звільнення від них чи їх заміна, однаковою мірою належать до категорії кримінально-правових засобів. Більше того, не слід забувати, що кримінально-правовими засобами є й ті, які пов'язані з іншим галузеутворюючим інститутом кримінального права – інститутом кримінального правопорушення (злочину та кримінального проступку).

Тому класифікація кримінально-правових засобів, що визначають кримінально-правові наслідки учинення кримінального правопорушення, передбачає попереднє виокремлення їх від кримінально-правових засобів, що стосуються самого такого правопорушення як інституту кримінального права. Такими кримінально-правовими засобами, як видається, є, принаймні, визнання суспільно небезпечного діяння кримінальним правопорушенням у законі та його кваліфікація в такій якості у правозастосовній діяльності. Вочевидь, на роль самостійних кримінально-правових засобів, пов'язаних із цим же інститутом, можуть претендувати також і класифікація кримінальних правопорушень (злочинів), і окремо – запровадження кримінального проступку як виду кримінального правопорушення, і розмежування складів кримінальних правопорушень, й інші пов'язані з цим інститутом законодавчі установлення. Так чи інакше, але їх вивчення, подальша систематизація, диференціація, визначення їхньої ролі і значення у кримінально-правовому регулюванні та способів досягнення завдань, що стоять перед ними, встановлення їхніх недоліків та розроблення напрямів їхнього удосконалення тощо потребують окремих, самостійних поглиблених наукових досліджень. Тому питання, пов'язані із кримінально-правовими засобами, які стосуються інституту кримінального правопорушення (злочину або кримінального проступку), у цій статті не розглядаються.

Беручи до уваги лише кримінально-правові засоби, що пов'язані з другим галузеутворюючим інститутом кримінального права – кримінальною відповідальністю – передусім слід звернути увагу на те, що такі засоби не є однорідними за їх роллю у кримінально-правовому регулюванні. З огляду на це будь-яка класифікація цієї групи кримінально-правових засобів повинна починатися з їх розподілу за виробленим у загальній теорії права критерієм поділу залежно від їх ролі у правовому регулюванні на засоби-установлення та засоби-діяння. Як відомо, до перших належать ті, які, за словами О. В. Малька, виражають закріплені у законодавстві відомості про юридичні факти, суб'єктивні права, обов'язки тощо, але мають статичний характер, автоматично не діють, їх треба «взяти в руки» і використати. Другі ж, будучи пов'язаними із застосуванням засобів-установлень, проявляються в реально здійснюваній поведінці людей як акт реалізації прав та обов'язків [7, с. 8].

Використання цього критерію дозволяє поділити усі засоби кримінального права (як передбачені чинним законодавством, так і ті, що пропонуються до нього *de lege ferenda*) на дві великих групи: 1) кримінально-правові засоби-установлення і 2) кримінально-правові засоби діяння. Саме цього поділу бракувало усім викладеним вище підходам до систематизації кримінально-правових засобів. У результаті складалася ситуація, за якої окремі з таких засобів, найчастіше – призначення покарання та заміна покарання – узагалі не знаходили свого місця в таких класифікаціях, тоді як близькі до них за змістом правові засоби звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання неодмінно мали місце в кожній із них. Окрім того, нехтування цим класифікаційним критерієм призводило також і до того, що в межах однієї класифікаційної групи могли поєднуватися водночас і засоби-установлення, і засоби-діяння (наприклад, у багатьох з наведених вище класифікацій однією класифікаційною групою поєднувалися і звільнення від покарання, і засоби, що можуть бути альтернативними покаранню). Саме для уникнення подібних результатів і є необхідною попередня класифікація на найвищому рівні узагальнення усіх кримінально-правових засобів за цим критерієм.

Кримінально-правові засоби-установлення закріплені у тих положеннях кримінального закону, які визначають види та розміри впливу на правовий статус особи у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення. Зрозуміло, що таке визначення поняття кримінально-правових засобів-установлень ще не може претендувати на роль дефініції і має бути уточнене шляхом конкретизації та формалізації його ознак.

До кримінально-правових засобів-установлень, окрім уже згаданих, кримінальної відповідальності та покарання, *de lege lata* належать також обов'язки для особи, звільненої від відбування покарання з випробуванням (ст. 76 КК України), обмежувальні заходи (ст. 91¹ КК України), судимість (ст. 88 КК України), примусові заходи медичного характеру (статті 92–94 КК України), примусове лікування (ст. 96 КК України), спеціальна конфіскація (статті 96¹–96² КК України), примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК України). Окрему групу засобів-установлень складають передбачені статтями 96⁶–96⁹ КК України заходи кримінально-правового характеру для юридичних осіб. Окремішність цієї групи обумовлена не стільки тим, що юридична особа в кримінальному праві України не визнається суб'єктом кримінального правопорушення, скільки тим, що підстава їх застосування пов'язується з діяннями не тієї особи (юридичної), до якої вони можуть бути застосовані, а з діянням іншої (фізичної) особи, яка діє від імені (а в окремих випадках – і в інтересах) відповідної юридичної особи.

Кримінально-правовими засобами-діяннями є ті положення кримінального закону, які визначають можливості реалізації повноважень держави щодо застосування кримінально-правових засобів-установлень до конкретних суб'єктів. Таких засобів закон визначає усього три. Перший із них полягає у застосуванні того чи іншого кримінально-правового засобу-установлення до певного суб'єкта. Стосовно різних засобів-установлень їхнє застосування

отримало в чинному кримінальному законодавстві різне термінологічне позначення. Так, якщо йдеться про такий засіб-установлення як покарання, то закон визначає, що засобом-діянням щодо нього є *призначення* покарання (розділ XI Загальної частини КК України). Стосовно ж такого засобу-установлення як обов'язки для особи, звільненої від відбування покарання з випробуванням, закон засобом-діянням називає їх *покладення* (ст. 76 КК України). Коли йдеться про примусові заходи медичного характеру, примусове лікування та примусові заходи виховного характеру, то щодо них кримінально-правовий засіб-діяння у законі так і називається – *застосування* (статті 94, 96, 96¹, 96², 97, 105 КК України). Цілком очевидно, що такі термінологічні відмінності не мають принципового значення, оскільки у кожному з названих випадків йдеться про повноваження держави піддати конкретну особу дії певного засобу-установлення. Другий кримінально-правовий засіб-діяння полягає у незастосуванні (відмові від застосування) того чи іншого кримінально-правового засобу-установлення до певного суб'єкта. Такий засіб-діяння традиційно в чинному кримінальному законодавстві називається «звільненням від...» і представлений, зокрема, звільненням від кримінальної відповідальності та звільненням від покарання. Нарешті, третій кримінально-правовий засіб-діяння полягає у заміні одного засобу-установлення іншим: як у межах одного й того ж виду засобів-установлень (наприклад, заміна невідбутої частини одного виду покарання іншим, більш м'яким – ст. 82 КК України), так і у межах різних видів засобів-установлень (наприклад, звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), за якого на особу покладаються обов'язки, передбачені ст. 76 КК України).

Чинний КК України визначає кримінально-правові засоби-діяння як щодо вчинення кримінального правопорушення, так і щодо вчинення окремих суспільно небезпечних діянь, що не є кримінальним правопорушенням. Йдеться про суспільно небезпечні діяння неосудних та осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. З огляду на це можна стверджувати про наявність двох підгруп кримінально-правових засобів-діянь. За чинним КК України першу становлять *кримінально-правові засоби-діяння щодо вчинення кримінального правопорушення і вони можуть полягати у: 1) застосуванні (покладенні) кримінальної відповідальності без застосування інших заходів кримінально-правового характеру; 2) застосуванні (покладенні) кримінальної відповідальності із застосуванням інших заходів кримінально-правового характеру; 3) звільненні від кримінальної відповідальності без застосування інших заходів кримінально-правового характеру; 4) звільненні від кримінальної відповідальності із застосуванням інших заходів кримінально-правового характеру.* Другу становлять *кримінально-правові засоби-діяння щодо вчинення суспільно небезпечного діяння, яке не є кримінальним правопорушенням. Для фізичної особи кримінально-правові засоби-діяння щодо вчинення нею такого діяння можуть полягати у: 1) застосуванні до неосудного примусових заходів медичного характеру зі спеціальною конфіскацією або без такої; 2) застосуванні до*

особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, примусових заходів виховного характеру зі спеціальною конфіскацією або без такої; 3) звільненні неосудного від застосування до нього примусових заходів медичного характеру із застосуванням спеціальної конфіскації або без такої; 4) звільненні особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, від застосування до неї примусових заходів виховного характеру із застосуванням спеціальної конфіскації або без такої. Для юридичної особи кримінально-правові засоби-діяння вчинення уповноваженою нею особою від її імені (в окремих випадках – та в її інтересах) окремих видів кримінальних правопорушень можуть полягати у: 1) застосуванні заходів кримінально-правового характеру для юридичних осіб; 2) звільненні від застосування таких заходів (ст. 96⁵ КК).

Висновки. Таким чином, усі засоби кримінального права залежно від їхньої ролі у правовому регулюванні поділяються на засоби-установлення та засоби-діяння. Кримінально-правовими засобами-установленнями є ті явища правової дійсності, які визначають види та розміри впливу на правовий статус особи у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення. Кримінально-правові засоби-діяння – ті, в яких полягає реалізація визначених кримінальним законом повноважень держави щодо застосування кримінально-правових засобів-установлень до конкретних суб'єктів. Залежно від їх пов'язаності з основними інститутами кримінального права усі засоби кримінального права поділяються на ті, що стосуються злочину (кримінального правопорушення), і ті, що стосуються кримінальної відповідальності. Це найвищі рівні поділу засобів кримінального права на види, які далі отримують свій розвиток на нижчих рівнях.

Список літератури

1. Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 2. С. 83–85.
2. Баулін Ю. В., Буроменський М. В., Голіна В. В. та ін. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи / під заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2015. 688 с.
3. Вечерова Е. Н. Некарательное уголовно-правовое воздействие на несовершеннолетних: аналитический дискурс : монография. Николаев : ИЛИОН, 2012. 324 с.
4. Вечерова Е. М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса : Міжнар. гум. ун-т, 2010. 20 с.
5. Гончар Т. О. Основні напрями розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 110–115.
6. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 22–40.
7. Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1999. № 2. С. 4–16.
8. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні. Харків : Право, 2012. 272 с.
9. Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекція. Київ : Ін Юре, 2015. 104 с.
10. Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 234–238.

11. Фристер Г. Уголовное право Германии. Общая часть : пер. с нем. 5-е изд. Москва : Инфотропик Медиа, 2013. 712 с.
12. Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 388 с.

References

1. Baulin, Yu.V. (2005). Kryminalne pravo Ukrainy yak publiczna haluz prava. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy – Herald of the Constitutional Court of Ukraine*, 2, 83–85 [in Ukrainian].
2. Baulin, Yu.V., Buromenskyi, M.V., Holina, V.V. et al. (2015). Suchasna kryminalno-pravova systema v Ukraini: realii ta perspektyvy. Kyiv: VAITE [in Ukrainian].
3. Vecherova, E.N. (2012). Nekaratel'noe ugovolno-pravovoe vozdejstvie na nesovershennoletnih: analiticheskij diskurs. Nikolaev: Ilion [in Russian].
4. Vecherova, Ye.M. (2010). Nekaralnyi kryminalno-pravovy vplyv na nepovnolitnikh v Ukraini (kryminolohichni zasady). *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
5. Honchar, T.O. (2013). Osnovni napriamy rozvytku kryminalnoi yustytzii shchodo nepovnolitnikh v Ukraini. *Pravova derzhava – Constitutional State*, 16, 110–115 [in Ukrainian].
6. Kozachenko, O.V. (2017). Arkhitektonika kryminalno-pravovoho vplyvu: poniattia, vlastyivosti ta systema kryminalno-pravovykh zakhodiv. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnogo prava Ukrainy – Herald of the Association of criminal law of Ukraine*, 1 (8), 22–40 [in Ukrainian].
7. Mal'ko, A.B. (1999). Pravovye sredstva kak obshheteoreticheskaja problema. *Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Pravovedenie*, 2, 4–16 [in Russian].
8. Naden, O.V. (2012). Teoretychni osnovy kryminalno-pravovoho rehuliuвання v Ukraini. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Panov, M.I. (2015). Vstup do navchalnogo kursu «Kryminalne pravo Ukrainy». Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
10. Siusiukalo, Z.M. (2017). Poniattia zakhodiv kryminalno-pravovoho vplyvu u kryminalnomu pravi Ukrainy. *Naukovyi visnyk publichnogo ta pryvatnogo prava – Scientific Bulletin of Public and Private Law*, issue 4, 234–238 [in Ukrainian].
11. Frister, G. (2013). Uголовное право Germanii. Obshhaja chast'. Moscow: Infotropik Media [in Russian].
12. Yashchenko, A.M. (2014). Zastosuvannya zakhodiv kryminalno-pravovoho kharakteru. Kharkiv: NikaNova [in Ukrainian].

Ponomarenko Yu. A., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Criminal Law Department № 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: ponomarenko_yuriy@ukr.net ; ORCID 0000-0002-1030-1072

The types of criminal law remedies

The article contains structured criminal-law remedies and the accumulated amount of knowledge about them. It has been established that the structuring of the system of criminal legal meaning begins with the advent of “multicolumnite” of criminal law. It was determined that the classification of criminal law remedies by way of suffering two drawbacks: the inability to clearly outline the range of those criminal law meanings that are allocated to the “ways” of criminal law influence; and the lack of a clear criterion for the distribution of criminal law meanings between separate “paths”. Depending on the peculiarities of the combination of coercion and encouragement in the application of a particular criminal legal meaning, they are divided into incentive and coercive. The compulsory nature of incentive measures is exemplified. According to the criterion of the presence or absence of punitive properties in criminal legal meaning, they are divided into two groups: punitive and non-punitive. The disadvantages of existing classifications are explained.

It is offered to separate the classification of criminal law remedies that determine the criminal legal consequences of committing a criminal offence from criminal law remedies, regarding such an offence

as the institution of criminal law. Depending on the role of meaning in legal regulation, they can be divided into meanings of establishment and meanings of action. Criminal legal meanings determine those provisions of the criminal law that determine the types and sizes of influence on the legal status of a person in connection with the commission of a criminal offence. Criminal legal means of action are the practical implementation of the powers of the state defined by the criminal law on the application of criminal legal means of decrees to specific entities.

Keywords: criminal law; criminal liability; punishment; other measures of a criminal law nature; exemption from criminal liability; exemption from punishment.

Рекомендоване цитування: Пономаренко Ю. А. Види засобів кримінального права. *Проблеми законності*. 2020. Вип 149. С. 154–167. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.199986>.

Suggested Citation: Ponomarenko, Yu.A. (2020). Vydyy zasobiv kryminalnoho prava [The types of criminal law remedies]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 149, 154–167*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.199986> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 02.04.2020 р.